

СИНТАКСИЧНА ОРІЄНТОВАНІСТЬ КАТЕГОРІЙНИХ ЗНАЧЕНЬ РЕЛЯТИВНИХ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ключові слова: релятивне дієслово, категорійне значення, семантична єдність.

Питання про синтаксичну орієнтованість категорійних значень релятивних дієслів є одним з найбільш актуальних і дискусійних у сучасному мовознавстві. Складність цієї проблеми спричиняється лінгвальною природою релятивних дієслів, орієнтованих на обов'язкову сполучуваність з іншими повнозначними словами для об'єктивного відтворення фрагментів позамовної дійсності. Дієслова релятивної семантики завжди пов'язані зі своїм синтаксичним оточенням, детермінованим семантичним діапазоном дієслівної лексики. Саме релятивні дієслова як семантично несамодостатні орієнтовані в структурі речення на обов'язкового придієслівного компонента, оскільки разом з ним становлять семантичну єдність компонентів, здатних лише в сукупності виражати завершений зміст [Іваницька, 1986, 32].

Проблема встановлення специфіки обов'язкових синтаксичних позицій у формально-граматичній структурі речення знайшла розвиток у сучасних синтаксичних теоріях багатьох українських мовознавців (І.Р.Вихованця, Н.Л.Іваницької, А.П.Загнітка, К.Г.Городенської, Н.В.Гуйванюк, М.В.Мірченка, О.І.Леути та ін.).

Дієслово є реченнєвопороджувальним елементом і займає в реченні визначальну позицію, виражаючи дію, процес або стан [Вихованець, 2004, 217–218]. По-різному характеризується перебіг дії, процесу, стану в структурі речення завдяки розгалуженій системі граматичних категорій дієслова. У нашому дослідженні ставимо за мету з'ясувати, як дієслівні граматичні категорії впливають на прогнозування придієслівних синтаксичних позицій у структурі речення. Зауважимо, що з'ясування особливостей синтаксичної орієнтованості категорійних значень релятивних дієслів української мови обмежено розглядом визначальних дієслівних категорій – валентності, перехідності, виду.

Структура дієслівного речення розвивається з головного семантичного компонента – дієслова, яке зумовлює „введення одного або більше іменників,

кожен із яких є носієм одного з кількісно обмежених можливих відношень із дієсловом”, – зауважує У.Л.Чейф [Чейф, 1975, 337], вказуючи на компоненти, зумовлені валентністю дієслова. „Поєднання семантично опорного дієслова і семантично залежних компонентів відбувається на основі їхньої семантичної сумісності, тобто валентність є семантично передбачуваною сполучуваністю слів” [Вихованець, 2004, 269].

У сучасних працях із семантичного синтаксису прийнято вважати валентність найпоказовішою дієслівною міжрівневою категорією [Масицька, 1998, 7]. Категорія валентності характеризує кожне дієслово з погляду його сполучувальних спроможностей щодо залежних іменників і семантичних потенцій у побудові елементарного речення. Завдяки цій спрямованості утворюються реченнєві структури: *А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти **принесе*** (Л. Костенко); *Безмежний діапазон можливостей свободи **оцінюєш і пізнаєш**, позбуваючись її навіть на короткий час* (П.Загребельний); ***Забирає** ця краса утому, а красу природою **зовуть*** (Л.Біленька).

Валентність дієслова найрельєфніше виявляє свої особливості на фоні дієслівної категорії перехідності / неперехідності. В.В.Мозгунов, кваліфікуючи перехідність як тип валентності дієслова, акцентує на тому, що категорія перехідності / неперехідності, „становлячи одну з глибинних властивостей дієслова, взаємодіє з граматичними категоріями стану і виду, корелює з особливостями його сполучуваності” [Мозгунов, 1997, 9]. Поняття перехідності у сучасній українській мові базується на такій інтерпретації дії, згідно з якою вона переходить на об’єкт (предмет у широкому розумінні поняття), охоплює його або ж виступає безпосереднім джерелом створення чи руйнування об’єкта, що характерно передусім для численних дієслів зі значенням конкретної фізичної дії, інтелектуальної діяльності, мовлення тощо [Вихованець, 2004, 247–248]. Це дає підстави розглядати перехідність / неперехідність як семантичну властивість дієслова, що об’єктивується в регулярній залежності синтаксично зумовленої правобічної позиції, вираженої іменним словом з об’єктним значенням.

Усі перехідні дієслова є дієсловами релятивної семантики, оскільки дієслівна ознака, виражена такими лексемами, є семантично незавершеною і

потреба в доповненні дієслівного змісту прямим об'єктом зазнає актуалізації. Так, у реченнях *Вітри з розгону поламали скрипку...* (Л.Костенко), *Різьбить печаль свої деревороти* (Л.Костенко), *І дощ колише світ розпуклого ямину* (В.Стус) перехідні дієслова *поламали*, *різьбить*, *колише* є дієсловами релятивної семантики, що моделюють поширені речення дієслівної будови з обов'язковими придієслівними компонентами, бо синтагматика цих дієслів виявляє їхню потребу вживатися із залежними іменниками у формі знахідного відмінка.

Переважну кількість релятивних дієслів української мови становлять перехідні дієслова, проте не всі перехідні дієслова постійно вимагають обов'язкових залежних слів об'єктного значення. В умовах конкретних мовленнєвих реалізацій, коли увага зосереджується на самій дії, а не на її об'єкті, дієслова відносно релятивної семантики легко піддаються абсолютивації. Цілком самодостатньо такі лексеми передають специфічне значення – здатність до виконання фізичної дії, професійної діяльності: *Вийде на город, копає, поле, а притому весело співає* (Улас Самчук); *Гантує дівчина й ридає – чи то ж шиття!* (П.Тичина); *Тихо. Сумно. Ніщо не пролетить, не заспіває* (П.Тичина); *Писати для дітей, дбати про їхнє виховання стало традицією всієї літератури* (О.Гончар); *І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві* (М.Коцюбинський); *У нас кохати – полюбить сповна, і серце з милим вік не розлучати* (А.Малишко).

Варто підкреслити, що формальна відсутність придієслівних іменникових компонентів не завжди засвідчує неперехідний характер дієслів. Відсутність залежного об'єкта при релятивному дієслові може бути ознакою неповного речення. У неповному реченні не відбуваються семантичні зрушення в дієслові, а невербалізований обов'язковий придієслівний компонент об'єктного значення легко встановити за допомогою контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Я не чую й не бачу – я знаю напам'ять ті хвили* (І.Драч) дієслова *не чую*, *не бачу* не втрачають своїх релятивних ознак, оскільки обов'язково залежне слово просто виявити в контексті (*не чую, не бачу хвили*).

Відсутність граматичного значення прямо-перехідності не виводить дієслово за межі релятивності. У масиві дієслів релятивної семантики є чимало

лексем, що, будучи непрямо-перехідними, задля структурно-значеннєвої завершеності потребують залежних конкретизаторів з об'єктним значенням у певних відмінкових формах іменників: *Він не довіряв (чому?) правилам, дошукуючись їхніх початків наполегливо й послідовно* (П.Загребельний), *Я заздрю (кому?) не багатому, не зовнішньо красивому, а заздрю (кому?) заповзятому, у праці одержимому* (Л.Біленька), *Ходи за мною, бо тобі бракує (чого?) рідної колиски* (І.Калинець), *Парубки нахмурились і люто махали (чим?) граблями й вилами* (В.Винниченко).

Своєрідною виступає взаємодія перехідності / неперехідності та виду дієслова, що донині у лінгвістиці не набула остаточного окреслення. Не можна стверджувати, що категорія перехідності прямо залежить від видотворення, але досить часто зі зміною виду дієслово змінює сполучувальні спроможності та значення перехідності / неперехідності. Останнє поширене здебільшого при префіксації неперехідних дієслів: *їхати – об'їхати (кого? що?), скакати – обскакати (кого? що?), ступати – обступати (кого? що?), ходити – обходити (кого? що?), летіти – облетіти (що?), ходити – переходити (що?), віяти – привіяти (що?), дрімати – продрімати (що?)*.

Префіксація в українській мові тісно пов'язана з перфективацією. Оскільки видовий компонент (значення доконаного виду) обов'язковий у семантиці префіксованого дієслова, а видова характеристика є невід'ємною частиною семантики дієслова, тому категорію виду враховуємо при встановленні обов'язкових придієслівних позицій. Характерним для видової системи української мови є те, що майже кожне дієслово недоконаного виду здебільшого має один або декілька відповідників доконаного виду. Проте лише у межах видової пари прослідковується семантична тотожність дієслів у формах недоконаного і доконаного виду, що підтверджує їхня здатність керувати одними і тими ж відмінками, пор.: *Я в людей не **проситиму сили**, я нічого в житті не **просила**...* (Л.Костенко) і *Я в людей **попрошу** тільки віри в кожне слово, почуте від мене...* (Л.Костенко); *Заєць заходився щось **малювати** пальцем на піску* (П.Коломієць) і *У неї в хаті на стелі небо **хтось** намалював* (Л.Костенко).

Префіксальна природа дієслова часто відтворює граматичне значення

доконаного виду. У процесі префіксації з таким дієсловом відбуваються категорійні зміни, зокрема, приєднання префікса до дієслова недоконаного виду зазвичай спричиняє його перехід до дієслів доконаного виду. При цьому дієслово зберігає всі свої граматичні характеристики, крім виду, проте суттєво змінюється природа прогнозування обов'язкових придієслівних позицій. Це є аргументом на користь того, що в основі категорії виду лежить система синтаксичних зв'язків і видове протиставлення є протиставленням дієслів лексично тотожних, але з різним граматичним значенням, зі своїми специфічними семантичними особливостями. Дієслово *писати* в недоконаному виді може бути як неперехідним: *А він натхненно пише, пише, пише, і жар надії жевріє в очах* (Д.Луценко), а у префіксованій формі доконаного виду обов'язково вимагає обов'язково залежного слова об'єктного значення: *Я міг би кожен її погляд перекласти на мову і записати з точністю до єдиного слова* (О.Гончар); *Передрукуйте прокльони і перепишіть печаль* (В.Стус); *Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті* (Л.Костенко).

Незважаючи на те, що найбільш суттєві умови сполучуваності релятивного дієслова з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – словосполученні і реченні – прогнозовані лексичним значенням дієслова, проте не менш важливу роль відіграють категорійні дієслівні ознаки, що зумовлюють здатність дієслова граматично і семантично сполучатися з іншими повнозначними словами. Синтаксична орієнтованість категорійних значень релятивних дієслів передусім виявляється у взаємозалежності семантики релятивних дієслів і їхньої синтаксичної здатності керувати певними граматичними формами іменників. Значення дієслівної валентності проектує кількість, семантику і функції субстанціальних компонентів у структурі речення. Актуальним є зв'язок обов'язковості / необов'язковості дієслівної сполучуваності з категоріями перехідності і виду, частково пов'язаними з префіксацією дієслів.

Поглиблене дослідження синтаксичної орієнтованості категорійних значень релятивних дієслів української мови сприятиме поглибленому висвітленню проблеми співвідношення форми і змісту в багатоаспектній теорії речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400с.
2. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові /Н. Л. Іваницька. – К.: Вища школа, 1986. – 167с.
3. Куц О.В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О.В.Куц. – К., 2003. – 20 с.
4. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк, 1998. –206 с.
5. Мозгунов В.В. Перехідність як тип валентності дієслова (на матеріалі української мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 /В.В.Мозгунов. – Донецьк, 1997. – 22 с.
6. Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія /За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 296–426.
7. Чейф У.Л. Значение и структура языка /У.Чейф. – М.: Прогресс, 1975. – 432с.

Савчук Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.